* নগৰৰ বিকাশ : উত্তৰ ভাৰত, মধ্যভাৰত আৰু দক্ষিণ ভাৰত

প্ৰাচীন ভাৰতত প্ৰথম নগৰীকৰণৰ উদ্ভৱ ঘটে সিন্ধু বা হৰপ্পা সভ্যতাত। পৰিকল্পিত নগৰীকৰণ এই সভ্যতাৰ মূল বৈশিষ্ট্য আছিল। নগৰ সমূহ প্ৰধানকৈ নদী বা সাগৰৰ পাৰত গঢ়ি উঠিছিল। সিন্ধু সভ্যতা দুখন উল্লেখযোগ্য নগৰ আছিল হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰো। এই নগৰ দুখন ক্ৰমে ৰাভি আৰু সিন্ধু নদীৰ পাৰত অৱস্থিত আছিল। ইয়াৰ উপৰিও সিন্ধু সভ্যতাৰ আন আন কিছুমান নগৰ আছিল ক্ৰমে ঘৰ্ঘৰা নৈৰ পাৰত কালি-বঙ্গান, শতদ্ৰু নৈৰ পাৰত ৰূপাৰ, গুজৰাটৰ ভোগাবৰ নৈৰ পাৰত লোথাল আদি। আনহাতে দিল্লীৰ উপকণ্ঠ অঞ্চলত অৱস্থিত হস্তিনাপুৰ অযোধ্যা আৰু ইন্দ্ৰপ্ৰস্থ ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ যুগৰ বিখ্যাত নগৰ আছিল। খ্ৰীঃ পূঃ ষষ্ঠ শতিকাত গাংগেয় উপত্যকাত দ্বিতীয় পৰ্যায়ৰ নগৰীকৰণ আৰম্ভ হয় যদিও বাস্তৱিকতে খ্ৰীঃ পূঃ তৃতীয় শতিকাৰ পাছতহে নগৰীকৰণৰ পূৰ্ণ বিকাশ ঘটিবলৈ লয়। মৌৰ্য আৰু পৰৱৰ্তী মৌৰ্য যুগত ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত নতুন নতুন নগৰৰ বিস্তাৰ সাধন হ'বলৈ ধৰে। নগৰৰ নগৰীকৰণত কেইবাটাও অন্যতম কাৰক হ'ল =

১/ কিছুমান অঞ্চল ৰাজনৈতিক আৰু প্ৰশাসনীয় কাম কাজৰ কেন্দ্ৰবিন্দু আছিল আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত সেইবোৰ অঞ্চল নগৰ

হিচাপে গঢ়ি উঠিছিল।

২/ খ্ৰীঃ পূঃ দ্বিতীয় শতিকাত গংগা উপত্যকাত বহুতো নতুন নতুন বজাৰ উত্থান হৈছিল। পৰৱৰ্তী সময়ত এনে ধৰণৰ বজাৰ সমূহ নগৰলৈ উন্নতি হৈছিল।

৩/ বৰ্তমানৰ দৰে বিভিন্ন ধৰ্মীয় উৎসৱত মানুহে একেলগে প্ৰাৰ্থনাত ভাগ লৈছিল আৰু প্ৰতিজন মানুহেই প্ৰায়ে নিৰ্দিষ্ট ধৰ্মীয় স্থানত গোট খাইছিল। লাহে লাহে ধৰ্মীয় স্থানসমূহ নগৰলৈ উন্নতি হৈছিল।

গংগা আৰু শোণ নদীৰ সংগমস্থলত অৱস্থিত পাটলিপুত্ৰ উত্তৰ ভাৰতৰ এখন বিখ্যাত নগৰ আছিল। তক্ষশীলা উত্তৰ পশ্চিম ভাৰতৰ আন এখন বিখ্যাত নগৰ আছিল। তক্ষশীলাৰ ওচৰৰ শিৰকাপ আন এখন প্ৰাচীন নগৰ আছিল। ৰাজধানী পাটলীপুত্ৰ আৰু তক্ষশীলাৰ উপৰিও মৌৰ্য যুগত আন বহুতো নগৰ যেনে — শ্ৰাৱস্তী, চম্পা ৰাজগৃহ, কৌশাম্বী, কুশীনগৰ, বাৰানসী আদি প্ৰখ্যাত নগৰ আছিল। কনৌজ, প্ৰয়াগ উত্তৰ ভাৰতৰ আন দুখন বিখ্যাত নগৰ আছিল। মৌৰ্য যুগত প্ৰচলিত নগৰ প্ৰশাসন ব্যৱস্থাই প্ৰমাণ কৰে যে সেই যুগত নগৰৰ বিশেষ শ্ৰীবৃদ্ধি হৈছিল। প্ৰাচীন ভাৰতৰ আন এখন বিখ্যাত নগৰ আছিল গংগা নৈৰ পাৰত অৱস্থিত কাশী (বেনাৰচ)। কাশীৰ ওচৰত অৱস্থিত 'সাৰনাথ' বৌদ্ধ বিহাৰ ভাৰতীয় সকলৰ আকৰ্ষণৰ কেন্দ্ৰবিন্দু আছিল। পেছোৱাৰ ওচৰত অৱস্থিত পুষ্কলাৱতী নগৰ উত্তৰ পশ্চিম ভাৰতৰ আন এটি অন্যতম নগৰ আছিল। পুৰুষপুৰ, গান্ধাৰ, মথুৰা কনিষ্কৰ ৰাজত্বৰ সময়ছোৱাত গুৰুত্বপূৰ্ণ নগৰ আছিল। কনিষ্কই কাশ্মীৰত নিজৰ নামত কনিষ্কপুৰ নগৰ স্থাপন কৰিছিল। পুৰুষপুৰ কনিষ্কৰ ৰাজধানী নগৰ আছিল। ইণ্ডোগ্ৰীক ৰজা মিনাণ্ডাৰৰ ৰাজধানী 'সাকল' অৰ্থাৎ 'শিয়ালকোট' নগৰ ৰাজনৈতিক আৰু ব্যৱসায় - বাণিজ্যৰ কেন্দ্ৰ আছিল। তেওঁৰ আমোলত কাথিয়াৱাৰ, বাৰুচ, মথুৰা, বুন্দেলখণ্ড আদি উন্নত নগৰ আছিল।

প্ৰাচীন কালত মধ্য ভাৰতৰ নগৰ আৰু চহৰৰ

বিকাশ সাধন হৈছিল। বৰ্তমান মধ্যপ্ৰদেশৰ অন্তৰ্গত উজ্জয়িনী নগৰ প্ৰাচীন ভাৰতৰ শিল্প বাণিজ্য আৰু শিক্ষা সংস্কৃতিৰ অন্যতম কেন্দ্ৰ আছিল। বৰ্তমান ভিলচা নামে পৰিচিত বিদিশা মধ্যপ্ৰদেশৰ আন এখন উল্লেখযোগ্য নগৰ আছিল। শকসকলৰ ৰাজধানী গিৰিনগৰ বা গাৰ্ণাৰ সেই সময়ৰ আন এখন বিখ্যাত নগৰ আছিল। দ্বাৰকা আছিল সৌৰাষ্ট্ৰৰ আন এখন উল্লেখযো নগৰ আৰু পবিত্ৰ তীৰ্থস্থান। পাঞ্চালৰ ৰাজধানী 'অহিচ্ছত্ৰ' মধ্যভাৰতৰ প্ৰধান নগৰ আছিল। মধ্য ভাৰতৰ উপৰিও বংগদেশ উত্তৰাঞ্চলত অৱস্থিত পুন্ড্ৰ নগৰ মৌৰ্যযুগত জনপ্ৰিয় নগৰ হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল। আনহাতে, বংগদেশৰ পশ্চিম সীমান্তত অৱস্থিত কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ নগৰ হ'ল - মঙ্গলকোট, চন্দ্ৰকেতুগড় আৰু তাম্ৰলিপ্ত। বংগদেশৰ দৰে উৰিষ্যাতো নগৰৰ বিকাশ হৈছিল এই ক্ষেত্ৰত শিশুপালগড় বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। শুংগ সকলৰ দিনত বিদৰ্ভ, চাকেত, পাঞ্চাল, মথুৰা ভাৰহুট, পাটলিপুত্ৰ, বৈশালী, হস্তিনাপুৰ, তক্ষশীলা আদি নগৰসমূহ সাম্ৰাজ্যৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত প্ৰসাৰতা লাভ কৰিছিল।

মধ্য ভাৰতৰ দৰে দক্ষিণ ভাৰততো চলেমান নগৰৰ বিকাশ হৈছিল। নগৰ সমূহৰ ভিতৰত অন্যতম আছিল উৰায়ুৰ, মুচাৰ, কাবেৰী পট্টনম, তাঞ্জোৰ, বিদৰ্ভ, বেঙ্গি আদি। প্ৰত্নতাত্ত্বিক সমল সমূহৰ পৰা জনা যায় যে বিদৰ্ভ, সাতানিকোটা, বিজয়পুৰী ধান্যকটক, কল্যাণ, সোপাৰা, নাসিক আদি সাতবাহন যুগৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ নগৰ আছিল। বিজয়পুৰী দক্ষিণ ভাৰতৰ আটাইতকৈ বিখ্যাত নগৰ আছিল। অমৰাৱতী নগৰখন শিল্পকলা আৰু ধৰ্মীয় নগৰী হিচাপে পৰিচিত আছিল। পৈথান অথবা প্ৰতিষ্ঠান সাতবাহন সকলৰ ৰাজধানী আছিল। নাসিকৰ শিলালিপিৰ পৰা জনা যায় যে গুজৰাট, সৌৰাষ্ট্ৰ, মালৱা, বেৰাৰ, কংকন, নাসিক আদি নগৰ সমূহ গৌতমীপুত্ৰ সাতকৰ্ণীৰ অধীনত আছিল। দক্ষিণ ভাৰতৰ নাসিক, জুনাৰ, তেগৰা, পৈথান আদি ব্যৱসায় - বাণিজ্যত গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান আছিল। তামিলনাডু অঞ্চলত অৱস্থিত প্ৰাচীন নগৰ সমূহ আছিল - কাঞ্চি, মহাবলীপুৰম, তাঞ্জোৰ আদি। গুজৰাটত

অৱস্থিত বল্লভী আৰু ভৰুচ বা ভৃগুকচ্ছ দুখন বিখ্যাত নগৰ আছিল।

প্ৰাচীন ভাৰতীয় নগৰ সমূহ কেৱল ৰাজনৈতিক কেন্দ্ৰ তথা ৰাজধানীয়েই নাছিল বৰং শিক্ষা-দীক্ষা, ব্যৱসায়-বাণিজ্য আৰু সভ্যতা-সংস্কৃতিৰ কেন্দ্ৰবিন্দু আছিল। সেই যুগৰ নগৰকেন্দ্ৰৰ ধ্বংসাৱশেষৰ পৰা এইটো ক'ব পাৰি যে নগৰ অঞ্চলত বাস কৰা লোকসকলৰ জীৱন ধাৰণৰ মানদণ্ড উচ্চ খাপৰ আছিল। খনন কাৰ্যৰ পৰা কাঠ, ইটা, শিল আদিৰে নিৰ্মিত ঘৰৰ ধ্বংসাৱশেষে উন্নত নগৰ পৰিকল্পনাৰ ইংগিত বহন কৰে।